

Van volksbibliotheek naar openbare bibliotheek

De bouw van openbare bibliotheken in Antwerpen tussen 1862 en 1978

Ingrid Vanhaevre

Bibliotheken bouwen in Vlaanderen. Twintig jaar openbare bibliotheekbouw 1978-1997, onder die titel publiceerde de VVBAD in 1998 een boek over openbare bibliotheken die gebouwd werden sinds het Vlaamse decreet op openbare bibliotheken van 1978. Een unicum, want de bouw van openbare bibliotheken kwam in België tot dan nauwelijks aan bod in de literatuur.

De architectuur van openbare bibliotheken uit een verder verleden vormt immers een quasi onbekend onderzoeksterrein in ons land. De meeste studies over bibliotheken vertrekken vanuit een cultuurhistorisch en bibliotheekwetenschappelijk perspectief en leggen de nadruk op de analyse van de collecties, zelden op het gebouw.

In een nieuwe studie die gemaakt werd in het kader van een masteropleiding kunstgeschiedenis en archeologie aan de VUB¹ wordt ingegaan op de openbare bibliotheekgebouwen vanuit een architectuurhistorisch perspectief. Ze worden daarbij gesitueerd in een brede, maatschappelijke context. Zo komen niet enkel de architecturale vormgeving, bouwtechnieken en gebruikte materialen aan bod, maar er gaat ook aandacht naar de opdrachtgevers, de bouwheeren, de sociale en economische context en de politieke factoren die de creatie van de openbare bibliotheken hebben beïnvloed. Er wordt uitvoerig ingegaan op het sociaal-culturele fenomeen van de openbare bibliotheken zoals dit in het spoor van de industrialisatie en in de democratiseringsbeweging van de negentiende eeuw gestalte kreeg.

Onder het fenomeen 'openbare bibliotheek' wordt in de studie een bibliotheek

De leeszaal van de bibliotheek in de openbare bibliotheek van Hoboken anno 1933.

Bron: 'Kerstcongres 1933, Hoboken, 26 december, Verslag' uit de *Bibliothekgids*, 1 (1934), p. 5.

verstaan met een algemene collectie die toegankelijk is voor iedereen en waarvan de publieke overheid de opdrachtgever is.

Het onderzoek spitst zich toe op de bouwkundige erfgoedwaarde van de openbare bibliotheken in de Antwerpse provincie. In concreto wordt de architecturale vormgeving

van zes openbare bibliotheken van het Antwerpse bibliotheeknetwerk bestudeerd voor de periode tussen 1862 en 1978. Het begin van de onderzoeksperiode valt samen met een ministeriële omzendbrief van Alphonse van den Peereboom die in 1862 elke gemeente aanbeval om, als aanvulling op de school, een openbare bibliotheek op te richten. De

onderzoeksperiode eindigt met het Vlaamse decreet op de openbare bibliotheken van 1978. Een mijlpaal hierbinnen is de Wet Destrée van 1921 op de openbare bibliotheken die elke gemeente verplichtte om over een openbare bibliotheek te beschikken. Deze wet zou leiden tot de oprichting van honderden bibliotheken en bibliotheekjes.

De vroegere hoofdbibliotheek van Hoboken.

VAN VOLKSBIJBLIOTHEEK TOT OPENBARE BIJBLIOTHEEK

In het spoor van de Verlichting en van de Franse Revolutie dook ook in ons land geleidelijk de idee van 'openbare' bibliotheek op. Het zou echter nog heel lang duren vooraleer de termen 'openbare bibliotheek' en 'bibliothèque publique' hun huidige betekenis zouden krijgen en deze na de Tweede Wereldoorlog zouden uitgroeien tot een instrument van cultuurspreiding.

De industrialisatie met zijn nood aan ontwikkelde en gedisciplineerde arbeiders en de democratiseringsbewegingen waarbij de gelijkheid van alle burgers steeds meer op het voorplan kwam te staan, leidden tot de oprichting van volksbibliotheken. De eerste volksbibliotheken ontstonden vanaf 1830 op privé-initiatief onder impuls van het principe van vrijheid van vereniging dat in de grondwet was opgenomen. De vroegste gemeentelijke initiatieven zagen het licht omstreeks de helft van de negentiende eeuw. Sommige werden uitgebouwd door de gemeente zelf, andere met hun steun: in Andenne (1848); Veurne (1849); Dendermonde (1850); Antwerpen (1846); Sint-Joost-ten-Noode (1858); Luik (1862) Hognoul (1862); Jemappes (1862).

De later zogeheten 'vrije' openbare bibliotheken werden enerzijds opgericht omdat de liberale burgerij de arbeiders intellectueel en zedelijk wilde verheffen. Anderzijds lanceerden de Belgische bisschoppen

oproepen om parochiale bibliotheken te stichten met een propagandistisch doel. Ze werden door de kerk gezien als wapen in de strijd voor het geloof en de christe-

lijke moraal en tegen 'slechte' boeken. Het initiatief kon ook uitgaan van politieke partijen, industriëlen... Zo geraakte het lezen in België sterk in de ban van de verzuijing.

Vanaf de ministeriële omzendbrief van 1862 en nog meer na de Wet Destrée van 1921 zien we het aantal openbare bibliotheken spectaculair toenemen. Een lijst uit 1907, het jaar waarvoor de eerste opsomming van alle bibliotheken beschikbaar is, repertorieert 1318 volksbibliotheken verspreid over 807 gemeenten.² In 1922 bedraagt het aantal erkende openbare bibliotheken 1370, maar vanaf dan zal het in een decennium toenemen tot 2388 in 1931-32.³

De ondersteuning van de openbare bibliotheken berustte rond 1900 op een aantal veronderstellingen: (1) lezen werd gezien als een onschuldig tijdverdrijf en moest arbeiders weghouden van verderfelijke bezigheden zoals de kroeg; (2) het gedrukte woord werd beschouwd als een efficiënt middel om sociaal en politiek gedrag te controleren; en (3) de vrije toegang tot informatie werd beoordeeld als een parameter voor het democratisch gehalte van de overheid. Openbare bibliotheken boden zowel ontspannings- als vormende lectuur aan en werden gezien als een aanvulling op het onderwijs. Dit kan in het begin vaak vrij letterlijk worden opgevat, doordat heel wat van de openbare bibliotheken in aanvang in de gemeentelijke school waren ondergebracht

en de bibliothecaris de plaatselijke onderwijzer was.

Omwille van het belang van de openbare bibliotheken in de volksverheffing werd er in België echter weinig of geen aandacht besteed aan de behuizing en ging alle aandacht naar de (zedelijke) inhoud van de collectie. De ondersteuning van de federale overheid bestond in het begin hoofdzakelijk uit boeken die aan de erkende bibliotheken werden toegezonden.

De Wet Destrée uit 1921 spreekt enkel over een "dege-lijk" lokaal dat "toegankelijk" moest zijn.⁴ De interpretatie van de wet werd overgelaten aan de oprichters van de openbare bibliotheken.

De vroegere bibliotheek op de Luchtbal.

Meerdere overheidsaanbevelingen legden er expliciet de nadruk op dat de huisvesting niet veel moest kosten en dat luxe zeker uit den boze was. In de praktijk werden openbare bibliotheken veelal ondergebracht in bestaande ruimtes die hiervoor werden aangepast.

Gelet op de karige wettelijke voorschriften voorzien door de Belgische overheid gaat de VUB-studie in op de theoretische behandeling van openbare bibliotheken binnen het architecturale denken.⁵ Daarnaast gaat aandacht naar de interpretatie en praktische toepassing van deze ideeën door verschillende maatschappelijke actoren zoals een architect (1921)⁶, een lesgever binnen de opleiding van bibliothecarissen (1923)⁷,

“MET JEUGDAFDELINGEN WERD IN SOMMIGE BIBLIOTHEKEN NA AFLOOP VAN DE EERSTE WERELDOORLOG GEËXPERIMENTEERD, OM DE ‘VERWILDERING’ VAN DE JEUGD TEGEN TE GAAN.”

een advocaat (1928)⁸ en een bibliotheekinspecteur in 1931.⁹ Belangrijkste kenmerk voor openbare bibliotheken in de periode 1862-1978 was dat de bibliotheek 'openbaar' was en dus vlot toegankelijk voor eenieder. Dit betekende dat ze centraal in de woonkernen was gelegen en direct kon betreden worden vanop straat.

DE BOUW EN INRICHTING VAN OPENBARE BIBLIOTHEKEN

De moderne bibliotheekbouw werd ingezet met het ideaalplan voor een bibliotheek van Leopoldo della Santa uit 1816 waaraan een functioneel denken aan de grondslag ligt: hij vertrekt vanuit de drie elementen die belangrijk zijn voor een dergelijk gebouw, met name de boeken, de lezers en de bibliotheektechnische dienstverlening waarvoor hij telkens afzonderlijke ruimtes voorziet.

Ondanks zijn ideaalplan werd voor algemene bibliotheken nog lang vastgehouden aan het type van de zaalbibliotheek waarbij boeken en lezers samen met het bibliotheekpersoneel in dezelfde ruimte verbleven. Voor de openbare bibliotheken daarentegen werd vanaf het begin een afstand ingebouwd tussen de boeken en het personeel enerzijds en de gebruiker van de boeken, die vreemd is aan de instelling, anderzijds. Dit vertaalde zich letterlijk doordat in de eerste openbare bibliotheken vanaf het einde van de negentiende eeuw tot in het interbellum een beschot met (uitleen)balie tussen beide wordt ingebouwd. Een leeszaal was in aanvang nauwelijks of niet aan de orde. De lezer werd enkel toegelaten tot een wachtzaal en kreeg de boeken slechts te zien via het loket waar hem zijn boeken, gekozen uit een catalogus, overhandigd worden.

Dit had te maken met de oorspronkelijke doelgroep van deze bibliotheken, met name

de arbeidende klasse, die vanuit een paternalistische visie niet rijp geacht werd om zelfstandig zijn lectuur uit te kiezen.

Pas tijdens het interbellum werd het openkastsysteem ingevoerd, waarbij de lezers — nu gezien als alle burgers zonder onderscheid — zich tussen de rekken zelf konden bewegen om onafhankelijk boeken uit te kiezen. De leeszaal, waar de gebruiker opzoekingswerk kon verrichten in algemene referentiewerken en waar tijdschriften raadpleegbaar waren, werd reeds in meerdere bibliotheken, afhankelijk van de beschikbare ruimte, gebruikelijk vanaf de jaren twintig. Het was een rustige ruimte die bemeubeld werd met tafels, stoelen en enkele boekenrekken voor standaardwerken en tijdschriften en dagbladen. Ze werd overvloedig verlicht door natuurlijk licht dat doorheen de vele vensters viel. De leeszaal werd lange tijd aangekleed met de nodige 'opvoedkundige' platen en 'huiselijk' opgefrist met groene planten. Mettertijd, wanneer het opvoedkundige aspect van lectuur plaats ruimde voor de democratische gedachte aan cultuurparticipatie, zou de aankleding minder strak worden. Waar de oppervlakte beperkt was, werden veelal stoelen en tafels in de boekenruimte zelf geplaatst. Die vermenging van boekenrekken en leesruimte zou na de invoering van het openkastsysteem steeds meer ingang vinden.

Met jeugdafdelingen werd in sommige bibliotheken na afloop van de Eerste Wereldoorlog geëxperimenteerd, om de 'verwildering' van de jeugd tegen te gaan. Jongeren en volwassenen werden als afzonderlijke doelgroepen beschouwd en gescheiden in aparte afdelingen gehouden, meestal met afzonderlijke ingangen.

Sinds della Santa's driedelige indeling — boeken,

De leeszaal van de centrale bibliotheek van de stad in de Blindestraat.
Bron: *Bibliotheekgids*.

“DE LEESZAAL, WAAR DE GEBRUIKER OPZOEKINGSWERK KON VERRICHTEN IN ALGEMENE REFERENTIEWERKEN EN WAAR TIJDSCHRIFTEN RAADPLEEGBAAR WAREN, WERD REEDS IN MEERDERE BIBLIOTHEKEN, AFHANKELIJK VAN DE BESCHIKBARE RUIMTE, GEBRUIKELIJK VANAF DE JAREN TWINTIG.”

lezers en zorg voor boeken en lezers — was er dus nog steeds een driedeling maar het ging nu om verwante begrippen — materialen, gebruikers, en de zorg voor materiaal en gebruikers. Het bibliotheektechnische beheer van de openbare bibliotheken vergde steeds meer afzonderlijke ruimtes. Waar dit rond 1900 nog een ontsmettingskamer omvatte, viel deze na de Tweede Wereldoorlog weg. Het boekbinden en het catalogiseren daarentegen zouden nog decennia lang een essentieel onderdeel van het bouwprogramma vormen voor de zelfstandige bibliotheken. Het zaaltype werd veelal verlaten en de inrichting was veel complexer geworden, ook door de grotere diversiteit van grafische materialen en de toenemende verscheidenheid

inzake dienstverlening. De openbare bibliotheek was vaak tot een documentatiecentrum geworden, waar de ontsluiting van de informatie een eigen ruimte in beslag nam.

De aandacht voor de zichtlijnen die het toezicht moesten mogelijk maken en zeker in het begin de diefstal van boeken moest voorkomen, is de gehele onderzoeksperiode belangrijk gebleven. Ook het comfort inzake verlichting en verwarming, vaak vanuit de bekommernis om de arbeidsomstandigheden van het bibliotheekpersoneel, werd cruciaal geacht. Rond de eeuwwisseling kreeg de hygiëne bijzondere belangstelling. Toch was de gezelligheid in de leeszaal eveneens essentieel opdat de lezer er zich zou thuis voelen.

HET FENOMEEN VAN OPENBARE BIBLIOTHEKEN IN ANTWERPEN

Met een schets van de historische ontwikkeling van de openbare bibliotheken in de provincie Antwerpen gaat de studie dieper in op zes openbare bibliotheken uit het stedelijke bibliotheeknetwerk van de stad Antwerpen waarbij de focus ligt op de bouwfase en/of eerste verbouwingen ervan. De stad Antwerpen was immers bij de eerste lokale overheden die in 1866 zelf een openbare bibliotheek oprichtte als aanvulling op de bestaande stedelijke bibliotheek en vanaf 1911 bijkomende filialen uitbouwde. In de eerste nummers van de *Bibliotheekgids*, het tijdschrift van de toenmalige VVBAD, werd een reeks over de openbare bibliotheken in België gestart. Enkel voor de stad Antwerpen werd echter effectief een overzicht gepubliceerd, wellicht onder stimulans van de drijvende figuren achter de vereniging. Een boek van de onderbibliothecaris A. Moons gaat in 1924 uitgebreid in op de ontwikkeling van het fenomeen.

De vroegere openbare bibliotheek op Zurenborg (gesloten in 2011).

De centrale bibliotheek van de stad was tussen 1894 en 1970 gevestigd in een gebouw van twee bouwlagen aan een binnenkoer in de Blindestraat. Dit bestaande pand werd in het begin van de twintigste eeuw aangepast aan de behoeften van de bibliotheek. Zo werd er bijvoorbeeld in 1916 een tweede verdieping opgetrokken voor een grote, ruim verlichte leeszaal en waren er meerdere afzonderlijke werkruimtes voor het

bibliotheekpersoneel. Omdat het bibliotheekgebouw achterin gelegen was, in tegenstelling tot de wettelijke aanbevelingen, ging veel aandacht naar de toegang. De uitstraling van het strakke gebouw illustreert het opvoedkundige aspect dat aan de grondslag lag van de toenmalige denkwijze over een openbare bibliotheek. Het educatieve werd onderstreept in de aankleding van de leeszaal die tegelijkertijd een rustpunt moest vormen in de drukke stad.

Het filiaal gelegen aan de Brederodestraat werd in dezelfde periode ingericht in een klas van een gemeentelijke lagere school die dateert uit de 19e eeuw en die gebouwd was in een eclectische neoclassicistische stijl. Ook hier was in oorsprong de lezer gescheiden van de boekencollectie door een glazen beschot met loket voor de uitleen. Voor lichtinval werd overvloedig gezorgd via een dakkoepel. Over een afzonderlijke werkruimte voor de bibliothecaris bestond bij het uittekenen van de bouwplannen nog discussie, maar bij de uitvoering is deze toch opgenomen. Sanitair is vanaf het begin aanwezig.

De hoofdbibliotheek van Hoboken was het eerste bibliotheekgebouw dat in 1933 specifiek voor deze functie werd opgericht. Het was een modernistisch baksteengebouw van twee bouwlagen onder een plat dak waarin de nieuwe materialen beton en staal werden benut. Beton werd trouwens ten volle open en bloot gelaten in de voorgevel die haast volledig bestond uit vensters waardoor de grens tussen binnen en buiten vervaagde en de bibliotheek uitnodigend tot op straat deed uitstralen. De kracht van het gebouw schuilde eveneens in het gebruik van de bouwmaterialen als decoratief element. Het bouwprogramma van deze bibliotheek omvatte naast de toen nog

gebruikelijke wachtzaal voor de uitleen via een beschot, eveneens een grote leeszaal die qua aankleding met houten meubels, groene planten en educatieve platen aan de muur vergelijkbaar was met deze van de centrale bibliotheek in de stad. Gaandeweg zou deze leeszaal eveneens gebruikt worden voor culturele activiteiten zoals tentoonstellingen en voordrachten.

Het filiaal dat in de jaren dertig in een hoek van het scholencomplex van de Luchtbal werd ingericht, bestond zoals de wetgeving voorzag uit een volledig zelfstandige vleugel, direct bereikbaar vanop straat. De vleugel was net als de rest van de school in dezelfde modernistische bouwstijl opgericht die representatief was voor het oeuvre van de toenmalige stadsarchitect Emiel Van Averbeke. De gevel liet de typische gele baksteen, afgeronde hoeken en horizontale vensterpartijen zien. Doordat het openkastsysteem vanaf het begin in dit filiaal was toegepast, bestond er wellicht niet langer een scheiding tussen boeken en lezers. Ook de bibliothecaris had zijn werkplaats in dezelfde ruimte. Dit getuigen vroegere bibliotheekgebruikers. Het vermoeden kon helaas niet wetenschappelijk gestaafd worden op basis van literaire of archiefbronnen en de teruggevonden summere bouwplannen van de school uit de jaren dertig geven nog een scheiding tussen boekenzaal en publieksruimte te zien. Het valt echter sterk te betwijfelen dat deze plannen als dusdanig gerealiseerd werden.

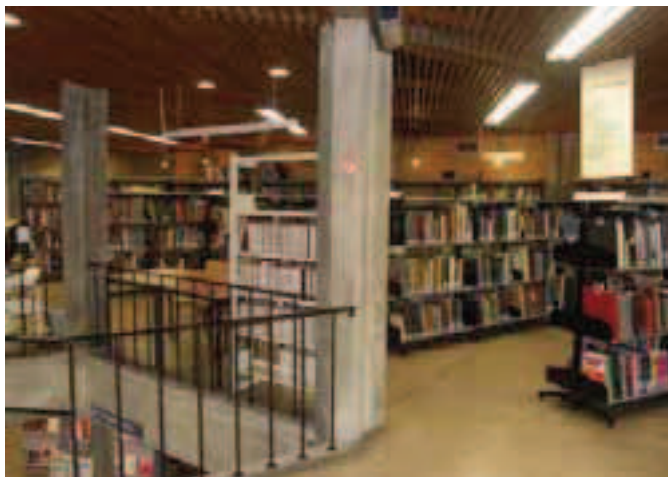
In de wijk Zurenborg werd in de jaren zestig een compleet nieuw gebouw opgetrokken dat berustte op een betonskelet en waarvan de voorkant die uitgaf op een rustig plein, zowat volledig uit een glasgevel bestond. De onregelmatige compacte grondvorm had de stadsarchitect Ferdinand Peeters en

“OMWILLE VAN HET BELANG VAN DE OPENBARE BIBLIOTHEKEN IN DE VOLKSVERHEFFING WERD ER IN BELGIË ECHTER WEINIG OF GEEN AANDACHT BESTEED AAN DE BEHUIZING EN GING ALLE AANDACHT NAAR DE (ZEDELIJKE) INHOUD VAN DE COLLECTIE.”

de architect H. Moonen creatief geïnspireerd terwijl de zichtlijnen toch een volledig toezicht op de verschillende ruimtes toelieten. In de plaats van met volledig gescheiden bouwlagen te werken, waren de volwassenen- en jeugdafdeling iets verzonken in niveau en werd een afgeronde galerij langsheen twee gevels opgehangen. Op deze galerij die via twee trappen bereikbaar was, bevond zich een stuk van de volwassenenafdeling en een leesruimte met tijdschriftenrekken. Zowel in het interieur als in de gevels waren de bouwmaterialen zoals beton en baksteen gebruikt als decoratief element. In het plat dak zorgden lichtkoepels voor een ruime en luchtige sfeer.

De hoofdbibliotheek van Deurne werd in de jaren zeventig in het centrum van deze vroegere randgemeente van de stad gebouwd. Ondanks het smalle en diep perceel, creëerde de ontwerper Jul De Roover een bijzonder breder ruimteperspectief door het gebruik van een diagonaalschema in de balkenstructuur. Hij trok dit schema door in de binnenwanden, de trappenpositie en zelfs in de opstelling van de boekenrekken en de balies. Ook hier zien we dat de voorgevel volledig bestond uit ramen die als het ware eenieder uitnodigden om binnen te treden via de ingangen die zich bevonden in de wandelstraat langsheen het gebouw. Deze wandelstraat leidde tegelijkertijd naar het kerkhof erachter.

Verskillende factoren zijn in de architectuur van de zes gevalstudies in min of meerdere mate van toepassing. Zo leidt de toenemende diversiteit aan grafische materialen tot meer gespecialiseerde ruimtes. Waar de nadruk rond 1900 in hoofdzaak lag op houten rekken voor de boeken, is van een mediatheek bijvoorbeeld eerst na de Tweede Wereldoorlog sprake. De visies van de bibliothecaris en van de architect hebben niet

De bibliotheek van Deurne, volwassenafdeling. Bron: De Sadeleer Sibylle, Onroerend Erfgoed, Afdeling I&B, team stedelijk oost, 2011.

in elk van de bestudeerde gevallen een even doorslaggevende rol gespeeld, maar vanaf het interbellum zien we dat de individuele creativiteit van de laatste toch steeds meer gewicht in de schaal gaat leggen. Blijkbaar moest een openbare bibliotheek, toen het accent verschoof van het educatieve naar het culturele, niet langer enkel strakheid, discipline en pure soberheid uitstralen. Door de jaren heen werd de architecturale vormgeving met meer speelse decoratieve elementen verrijkt. We zien dat niet enkel de traditionele bouwstijl uit de bouwperiode bepalend is, maar dat ook de creatieve vrijheid en esthetische visie van de architect sterk meebepalend worden. Zeker in de twee laatste gebouwen is dit determinerend. Qua bouwprogramma zien we de toenemende complexiteit van het bibliotheekbeheer en de bredere functie die aan een openbare bibliotheek door de jaren heen wordt toegekend, weerspiegeld in het toenemende aantal ruimtes waaronder een al dan niet afzonderlijke leeszaal, jeugdafdeling, tentoonstellingsruimte... De aanwezigheid van een conferentiezaal in het laatste voorbeeld wijst op de veranderende visie op de functie van een openbare bibliotheek en de integratie binnen een ruimer cultuurbeleid.

CONCLUSIE

De ontwikkeling van bibliotheken, en van openbare bibliotheken in het bijzonder, hebben cultureel Vlaanderen gevormd tot wat het vandaag is. Omwille van hun sociaal-culturele en historische belang moet het fenomeen dan ook plaats krijgen in ons collectief geheugen. Deze studie wilde bijdragen tot een beter begrip voor de architecturale waarde ervan in ons land. In de inventaris van ons erfgoed¹⁰ staan enkele, vooral oudere, bibliotheekgebouwen geregistreerd. Voor sommige van de bestudeerde gebouwen ligt een ontwerp van beschermingsdossier voor omwille van hun erfgoedwaarde. Openbare bibliotheken verdienen echter meer systematische aandacht binnen de monumentenzorg. Anders dreigen sommige recentere en waardevolle bibliotheekgebouwen uit ons erfgoed te verdwijnen. ■■

1 VANHAEVRE Ingrid, Van volksbibliotheek naar openbare bibliotheek, Een architectuurhistorisch onderzoek naar de evolutie van Antwerpse openbare bibliotheken in de periode tussen 1862 en 1978, Proeve ingediend voor het behalen van de graad van Master in de Kunstwetenschappen en Archeologie, VUB, Academiejaar 2011-2012.

- 2 "Liste générale des bibliothèques de Belgique", in: LA FONTAINE Henri et al., *Annuaire de la Belgique scientifique, artistique et littéraire. Services administratifs, associations, instituts, musées, archives, bibliothèques, collections publiques et privées, enseignement supérieur, documentation*, Brussel, Institut International de Bibliographie, 1908, p. 223-240.
- 3 *Annuaire Statistique de la Belgique*, Brussel, Ministère de l'Intérieur, jaargangen van 1885 tot 1932.
- 4 "Wet van 17 oktober 1921 betreffende de openbare bibliotheken", *Belgisch Staatsblad*, 19 november 1921, p. 10362-10363.
- 5 CLOUQUET Louis, *Traité d'architecture. Eléments de l'architecture. Hygiène. Types d'édifices. Esthétique et composition, vol. 4, Esthétique, Composition et décoration*, Luik, Ch. Béranger, 1901, p. 289-308.
- 6 Felixarchief Stad Antwerpen, 621#551, Stad Antwerpen, O.B., PERIN A., *Bâtiments des bibliothèques publiques*, 1921.
- 7 VAN MEEL Jan, *Openbare Boekerijen. Vak- en kinderbibliotheken. Leeszaalen, reizende boekerijen. Handboek voor hunne beheerders en bibliothecarissen*, Antwerpen, Veritas, 1923.
- 8 RECHT P., *De openbare bibliotheken in België, Praktische verklaring der wet van 17 October 1921 ten dienste van de openbare mandatarissen, van de gemeenteambtenaars en van de bibliothecarissen*, Brussel, A. De Boeck, 1928.
- 9 DEPASSE K., *Praktische Gids voor den Bibliothecaris ten dienste van de Gemeentebestuurders, van de Leden der Bestuurscommissies van openbare gemeentelijke, aangenomen en vrije Bibliotheken*, Brussel, Labor, 1931.
- 10 ONROEREND ERFGOED, *De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed* (online). <https://inventaris.onroerenderfgoed.be>